

HALADÁS VAGY ELMARADÁS? AVAGY. MIÉRT MARAD LE MAGYARORSZÁG?

/Megjelenés alatt in: MURAKÖZY László, szerk: Földobott kő? Tények és tendenciák a 21.században. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012., 282-312.old/.

CSABA László¹

KIVONAT: A közgazdasági elmélet egyik legvitatottabb kérdése az, hogy a gazdaság fejlődésének ütemét miképp képes a kormányzat befolyásolni. A főáramú, neoklasszikus elmélet – főleg Solow, Barro és Lucas – a gazdaságpolitika eredendő hatástalanságát tételezik. Mások - főleg Keynes követői, továbbá a strukturalisták és minden nacionalista mozgalom – az államigazgatás tevékeny szervező szerepére, az ázsiai fejlesztő államra esküszik. Írásunkban megvizsgáljuk, hogy a kétezres évek során a magyar gazdasági növekedés miért lassult le elkerülhetetlenül a gyorsítást előbb vélelmező, majd szorgalmazó törekvések közepette már 2005 óta. Miért nem konjunkturális – magától elmúló – a renyhesség a 2015-ig terjedő időszakban sem? Megkíséreljük a növekedés hosszú távú összetevőinek és az ezt szolgáló – többnyire gyors egymásutánban közreadott - gazdaságpolitikai újítások körének rendszerezett áttekintését, és bemutatjuk eredménytelenségük okait

* * * *

A magyar gazdaság potenciálját a 2006. év óta tartósult kisiklást közvetlenül megelőzően Erdős Tibor /2006/ vizsgálta meg monografikus terjedelemben. Alapos elemzésében kimutatta, hogy a gazdaság növekedési tartaléka legföljebb a fele lehet a közvéleményben akkoriban adottnak vett évi 4,5 -5 %-nak, és hogy a további lassulás elkerüléséhez mélyre ható gazdaságpolitikai és intézményi átalakulás szükséges. Nem kétséges, hogy az ezt követő évek során az említett változások nem mentek végbe. Azaz a növekedés kifulladás a 2008-2009.évi nemzetközi pénzügyi válságtól teljesen függetlenül is be volt programozva, bár a külső hatások 2008-11 közt ezt kétség kívül fölerősítették.

A 21. század második évtizedében Magyarország legalább három síkon szembesül a növekedés kihívásával. Tárgyalásunk első szintje *a statisztikai*. Megállapíthatjuk: *a gazdasági növekedés üteme*, ami 1996 és 2000 közt még évi 3, 9% volt, sőt 2001-2006 közt 4,2%-ra gyorsult² 2007-re már az egy százalékot sem érte el, azaz *már a pénzügyi válságot megelőzően egyértelműen kifulladt*³. 2008-ban, amikor a válság közvetlen hatása még csak a 4.negyedévben érvényesült, az éves növekedés már a 0,6%-ot is alig érte el. 2009-ben válságév volt, a visszaesés az unió egészében 4,2%-os, hazánkban azonban ennél lényegesen nagyobb, 6,3%-os volt. 2010-ben a legborúsabb előrejelzéseknél jobb, ámde társadalmilag alig értékelhető 1,2%-os növekedést mutattak ki, amit 2011-ben legföljebb 1,2 majd 2012-ben plusz/mínusz 0,5% százalék körüli renyhe növekedés követhet az előrejelzők szerint.⁴ Ezek szerint *a 2006-ban egyszer már elért szintet egy évtized múltán, azaz 2015 végére érhetjük el ismét*, miközben számos állam lendületesen javítja helyzetét, Kína például évi 9, India évi 7 %-ot meghaladó ütemben /előbbi három, utóbbi két évtizede, és a válságkorszak alatt sem

¹ Akadémikus, egyetemi tanár/CEU,BCE/.Köszönettel tartozom Farkas Zoltán és Muraközy László e kézirat előző változatához fűzött kritikái észrevételeiért.

² Igaz, ekkor sem érte el a világgazdaság egészét ekkoriban jellemző 5-5,5%-ot.

³ Az adatok forrása, ha külön nem jelöljük az Európai Központi Bank havi kiadványa: *ECB Statistics Pocket Book*, Sept,2011, Frankfurt-am-Main, 39.old

⁴ A kormányzat 2011. szeptemberi előrejelzése ezért már újabb stagnálást vetít előre, és a korábbiakban emlegetett 5-5,4%os mértékekről immár nincs szó.

lassult/. Felzárkózás helyett elmaradást érzünk tehát, legalább is viszonylagos értelemben, és ez igaz a közvetlen környezetünkkel, a visegrádi országokkal való egybevetésben is.

Tárgyalásunkban második *a nagypolitikai szint*. A jobbközép erők 2010-ben olyan-konkrétumokat többnyire mellőző – gazdaságpolitikai sugallattal nyertek választást, ami a baloldalt másfél évtizeden át jellemzett, pénzügyi megszorításokra épülő irányzat ellentétéként tételeződött. E platform mibenléte részleteiben és előzetesen sosem került kifejtésre, sem a tudományos életben, sem hivatalos kormányzati dokumentumokban. Főbb vonásait, továbbá egyes vezetők alkalmi megnyilvánulásából és a kormányzat konkrét intézkedéseinek utólagos elemzéséből rakhatjuk csak össze, eltérően például az 1991.évi Kupa programtól, vagy a Bokros Lajos 25 pontjából kirajzolódott 1995.évi megszorító csomagtól.⁵

Olvasatunkban a folyamatosan napvilágra kerülő hivatalos dokumentumokból egy Ronald Reagan elnökségét idéző, *kínálati oldalú gazdaságpolitika* körvonalai rajzolódnak ki. A 2013-ban kiteljesedő, akkorra talán valóban 16 százalékos és ténylegesen egykulcsos adórendszer,⁶ a szociális és a munkajövedelmek arányának módosítása az utóbbiak javára együttesen a gazdaságilag aktívak, a fiatalok, a jól képzettek, a vállalkozásból élők, általában a felső közép-osztályok helyzetét erősíti. A kormányzat épp ezen ösztönzőktől várta volna a gazdasági növekedés tartós élénkülését, ami egyfelől a nagyívű foglalkoztatás-bővítés, másfelől a már végbevitt és a kilátásba helyezett további közteher-mérséklés fedezetül szolgálna. E javulásokból azonban a 2011 őszi ismeretek szerint a ciklus végéig maga a kormányzat sem vár sokat,⁷ ahogy ez a 2012. évi előirányzatokban már meg is jelent.

Eközben a kormányzat- szinte fölállásától kezdve- a tagjai által *nem-konvencionálisnak nevezett intézkedések sorozatának* bevetésére is kényszerült. Mivel a nyugdíjak és a közszolgáltatások megkurtítása szóba sem jöhetett, a megoldást az előzetes elemzésekből/fölvetésekéből nem következő, jelentős számú és kihatású bevétel-növelő intézkedés jelentette. A válságadók, az ágazati különadók, a magán-nyugdíjpénztári vagyoni állami kézbe vétele és a tagdíjak 14 havi teljes összegének az állami rendszerbe irányítása, az adójóváírások kivezetése egyszeri bevétel-növelést eredményezett. Az intézkedések éles bírálatot váltottak ki az EU Bizottság, az IMF és a nyugati sajtó lényegében teljes köre részéről. Ezek közül a legfontosabb talán az, hogy egyszeri intézkedésekkel tartós kiadási tételeket- így nyugdíjakat- finanszíroznak, továbbá hogy a versenysemlegesség és az átláthatóság EU szerződésben becikkelyezett jogelvei sérültek.

Bármi lett légyen is a helyzet, az kétségtelen, hogy az alább még tárgyalandó *fő konkrét gazdaságpolitikai cél, az éves államháztartási hiány féken tartása* mindenképp az évközi

⁵ Sokat mond az, hogy a kormányzati stratégiát 500 híres ember nevével vázoló program, azután az Új Széchenyi Terv, a 2011.évi költségvetés és a Széll Kálmán Terv egyike sem tartalmazott üzleti tervnek tekinthető, önmagában megálló, számszerűen „behajtatható” előirányzatokat. A legrészletesebb tervezet is főleg határidőket és elérendő mértékeket vázol, nem pedig az oda vezető utat és intézkedéseket részletezi. Utóbbi a konvergencia –programok és az un európai szemeszter, ami a költségvetési fegyelem betartatását szolgálja, uniós szinten előírnia és elvárnia, de minden nagy cég üzleti terve az általunk vázolt szempontok alapján készül. Az időről-időre történő korszerűsítés, az un gördülő tervezés, az utólagos ellenőrzés és értékelés épp ezen az alapon nyugodhat csak, azaz a felelősök, határidők és a hozzárendelt összegek előzetes rögzítésén épül fel.

⁶ Ennek bizonyára mellőznie kellene a világszabadalmat jelentő, meg nem keresett jövedelmeket adóztató, szép magyar szóval „félzsUPERbruttónak” becézett megoldást is.

⁷ 2011 szeptemberében a KSH 43 ezer fős bővülést regisztrált a foglalkoztatásban az egy évvel korábbiakkal szemben. Ha a statisztikai hibahatárt jelentő 30 ezres tételt is figyelembe vesszük, ez a sokat hangoztatott 1 millió új munkahely 1 százalékát jelenti a rosszabb és 4 százalékát a jobb esetben.

intézkedéseket, ezen belül a gyorsan keresztülvihető bevételnövelő lépések megtételét követelte meg. Ha más miatt nem azért, mert a kiadások csökkentéséhez bonyolult szakmai törvények módosítására és alkalmazására van szükség, amelyek átfutási ideje 6 hónaptól 3-4 évig is terjedhet, vagyis azonnali hatást nem tudnak elérni. Márpedig az országot az új kormány fölállásakor még a készenléti hitel-megállapodás alapján ellenőrző EU Bizottság elnöke már a kormányfővel való első hivatalos találkozásán jelezte, hogy a hiány semmiképp se mehet a Bajnai kormány által vállalt 3,8% fölé.

Nos, ez egyértelműen az akkor fölállított Európai Pénzügyi Stabilitási Alap hitelességét védte, nem pedig a magyar helyzet megítéléséből adódott. Mivel az uniós átlag 2009-ben 6,3% volt, ez példátlan szigort jelentett. S ma már tudjuk, hogy még e rendkívüli lépések és évközi zárolások ellenére is a legfőbb célt csak nagyjából teljesült, 2011 szeptemberében 4,2% az előző évre vonatkozó hivatalos hiányadat. Mindez arra utal, hogy a kormányoldal által hangoztatott normatív szempont, mely szerint a tartós költségvetési kiegyensúlyozás alapja a gyorsuló növekedés, valós, hisz stagnálás közeli helyzetben rendre elvétik a pénzügyi célokat is. És fordítva: ha a növekedési ütem trendértékét továbbra sem, és hosszabb távon sem sikerül az ökonometriai elemzésekben szereplő, évi átlag 1,5% fölé vinni, akkor sem a társadalmi- hosszú távú- sem pedig a finanszírozhatósági – azaz a rövid távú – célok elérésének nincs valós esélye.

A magyar kísérlet érdekességét az is megadja, hogy a fölöttébb széles alapon álló kormányzó koalíció a törvényhozásban kétharmados többséggel bír, s egyben az önkormányzatok túlnyomó többségét is birtokolja. Ilyesféle helyzetet a magyar demokrácia helyreállítása óta még sosem fordult elő. A politikatudományi elméletek szerint ez a helyzet *különösen alkalmas lehetne ama átfogó átalakítások végbevitelére*, amit a megelőző két évtized politikai széttagoltsága és a kormányzat törekenysége⁸ miatt Békesi László és Bokros Lajos rövid hivatali szakaszát leszámítva meg se mertek kísérelni.⁹ A magyar gyakorlat a kormányzati ötletelés és az ellenzéki zsigerből tagadás¹⁰ kettősére épült, vagyis pont a fordítottja volt a reformok politikai gazdaságtanában leírt siker-receptnek. Utóbbiban megfelelő ütemezés és szakszerű kivitelezés esetén a részintézkedések közt önerősítő összhang- szinergia- jön létre, ami a nyertesek számát és a kormányzat támogatottságát növeli.

Ebben a keretben az évtizedek óta halogatott átalakítás a lassú átfutású területeken, mint amilyen az oktatás egésze, a területfejlesztés, a társadalmi egybetartozás megerősítése- a cigány kisebbség betagozása – a foglalkoztatás kiterjesztése, a közigazgatás és a nyugellátás fenntarthatóvá tétele - el lehet végezni a szakmai és társadalmi programalkotást, és e megoldások bevezetését el is lehet indítani. Közismert, hogy a felsorolt területek mindegyikén egyetlen törvényhozási időszakon túlnyúlik az értelmes megvalósítás időigénye. Épp ezért a szakmai és a társadalmi közmegegyezés alapozhatja meg az egy cikluson túlnyúló folytonosságot, ami nélkül az egyes részintézkedések értelmüket veszítik, vagy épp kioltják egymást.

⁸ Az első demokratikus kormány megalakulását alig öt hónappal követő taxisblokádnak 1990 októberében, vagy az első alkalommal újjáválasztott szocialista kormány kórházbezárásai ellen 2006 őszén, azaz már a kormányalakítást követő négy-öt hónappal közösen tüntető ellenzéki és kormányzati helyi erők összefogása jól jelezte a papíron korlátlan végrehajtó hatalom kemény gyakorlati korlátait.

⁹ A később Bokros nevéhez kötődő átalakítási tervzetek jó része a Békesi László által 1994 novemberében összehívott reform-műhelyekben készült. Igaz, a tervzeteket legkésőbb 1997-ben visszavonták, a részleges nyugdíjreform kivételével, vagy felvizezték, mint a kincstári rendszert.

¹⁰ Az nem volt szokatlan, hogy ellenzékiből egy erő olyasmit támadott élből, amit kormányon maga is gyakorolt, és korántsem csak a költségvetési egyensúly vagy az egészségügy terén.

És ezzel eljutottunk a legfontosabbhoz, *a harmadik szintre: ez pedig a társadalomé.* A felsorolt területek mindegyikén a módosítások emberek millióinak életét közvetlenül érintik. Ez pedig- az egészségügytől a munkanélküli ellátáson át a közlekedésig- előbb költséggel jár, ami rögtön jelentkezik, s csak ezt követik majd a javulás elemei, amelyek távoliak és bizonytalanok is. Mint a lakásfőújításnál, a kellemetlenség azonnali, az élvezet későbbi és nem is biztos. Ha pedig e régi reform-adósságait az ország törleszteni kezdi, eközben folytonosan fenn kell tartani e lépések- és az egész ország- finanszírozhatóságát. Ez tehát kutyaszorító: a nagyívű átalakítások veszteseinek kárpótlására nincs forrás. Másfelől viszont ha a stagnálás idejét nem a szerkezeti és intézményi változások felgyorsítására használják, mint egy csőd-egyezséggel védett cég a talpra állítási/*turnaround* tervében, akkor a helyben járás működési móddá válhat. Hiszen számos ilyen esetet ismerünk, a MÁV-tól egészen Olaszországig és Bolíviáig terjedő körben.

A reálgazdasági adottságok

Miképp lehetséges tehát e sok szempontból pótolhatatlan, lendületes és fönntartható, gazdasági növekedést kialakítani? E kérdés a közgazdaságtan örökzöldjei közé tartozik, és számos versengő iskola és közelítés él a szakirodalomban /North,2005/. A következőkben a hagyományos megközelítést alkalmazzuk, vagyis nem számolunk a műszaki haladás váratlan nagy ugrásaival, vagy olyan átütő innovációs sikerekkel, amelyek kilendíthetnék az országot a lassú növekedés főntebb vázolt alap-pályájáról. Nem vizsgáljuk ehelyütt egy újabb világgazdasági válság hatásra kialakuló felfordulást sem, bár ez az eset hónapról-hónapra valószínűbbé válik.

a/ *A tőkefőhalmozás* a magyar gazdaságban hagyományosan elégtelen, nem utolsó sorban azért, mert a szocialista korszak nélkülözését követően a magán megtakarítási kedv igen alacsony maradt. Ez nem független attól, hogy a szociális háló mellett a nagy bukés kockázata kicsi, a jövőkép zavarossága és a kilátások hiánya miatt a máról-holnapra élés tömegessé vált. Végül a bankrendszer az elmúlt évtizedben nálunk is a felelőtlen költekezést fedező megoldásokkal alapozta meg a maga számítását. A svájci frank hitelek jó része tartós jövedelemmel és vagyonnal nem fedezett, nem is fedezhető, hivalkodó fogyasztást finanszírozott, így sose térülhet meg.¹¹ A lakossági megtakarításokat az állam rendszeres hiányainak fedezésére használta, sőt időről-időre a vállalkozói szféra is megtakarítívá vált, ami igen súlyos tény, hisz épp a fordítottja annak, amiről a gazdálkodás szól. Kézenfekvő, hogy a rendszeres költekezést ekképp *rendszeres külső hitelfőlvétel pótolta, mindhárom fő jövedelemtulajdonosnál.* Fontos emlékeztetni arra, hogy a megtakarítási ráta többek szorgalmazta emelése a folyó fogyasztás további mérséklését és ekképp a kibocsátás és a foglalkoztatás tartós vergődését eredményezné, míg a tőkepiac mélyítését ideológiai és hatalmi szempontok határolják be.

b/ *A munkapiaci részvétel aránya,* vagyis az a szám, ami megmutatja, hogy 100 ép felnőtt emberből hányan végeznek jövedelemtermelő munkát, a kétezres évek első tizedében 56% körül tartósult, szemben az EU átlag 71,1%-ával és az Egyesült Államok 74,6%-ával. Magyarán szólva, közel kétszer akkora termelékenységi szint mellett Amerikában a lakosság egyötödével/!/ többen dolgoznak átlagban, mint nálunk. Azaz: 20 százaléknyi polgártárs nálunk egyáltalán nem teremt értéket, míg Amerikában igen.

¹¹ A hitelesek állami kiségitése ekképp a közgazdaságtanban 'erkölcsi kockázatnak' nevezett ballépés minősített esete, amikor a rossz pénz után vetik a jó pénzt, súlyosbítva a helyzetet és másokat is a felelőtlenlégre ösztökélnek.

Ráadásul nálunk a foglalkoztatás már a gyors növekedés idején, 2001-2005 közt is csökkent, átlagban 0,4%-kal évente, 2007-ben 0,3%-kal és 2008-ban 1,3%-kal, ami irányzattá válik már a válságot megelőzően. 2009-ben erre további 2,8% és 2010-ben 1,5% rakódik rá, s mai ismereteink szerint ez 2011-ben is folytatódott. Míg nálunk a tényleges nyugdíjba vonulás átlagosan 56 éves korban történik, a munkában töltött idő Skandináviában és Japánban 15 évvel hosszabb. 10 millió alatti lakosra 3,3 millió nyugdíjas, 1,2 millió minimálbéres, 800 ezer fölötti rokkant nyilván elviselhetetlenül sok, főleg ha a teljes körű járulékfizetők köre alig haladja meg az 1,7 milliót.

c/ A gazdasági növekedés hajtómotorja – különösen az osztrák iskola szerint – hosszabb távon kizárólag az *innováció*. Bár hajlamosak vagyunk a Nobel díjasok és a Rubik kocka hazájának képzelni magunkat, ekképp a találékony nép mítosza leng körül bennünket. És ez igaz is, amennyiben az életet megnehezítő előírások és szabályok kikerüléséről, a fű alatti túlélés stratégiájáról van szó. De a schumpeteri újítók, a teremtő rombolók, az iparban termelő áttöréseket hozók terét beszűkíti a kutatás és a fejlesztés évtizedes elhanyagolása. A rendszerváltozás óta az volt a jó év, ha a K+F ráfordítások elérték a GDP 1%-át, szemben az EU-s cél 3%-kal. És, ugyancsak a világtrenddel szembe menve, ennek kétharmada az állami, és alig egyharmada a céges forrás, utóbbi is jórészt egy tucatnyi nemzetközi cég fejlesztése.¹² Az újdonságok befogadására az oktatási rendszer készítene föl. Az azonban az óvodai szinten szétesett, az alap- és középszinten öncélúan széttagolódott, a felsőoktatásban pedig a teljes korosztály létszámánál többet iskoláztak be 2008-2010 során, megjelenítve a mennyiségi bővülés és az ezzel járó minőségromlás hatásait.

Jól mutatja e hatást, hogy az osztatlan képzésű főiskolásoknak még mindig 76%a tud elhelyezkedni, az osztott alapképzésből kikerülő egyetemi végzettségűeknek viszont alig 53%-a /egy év után/.¹³ Ezek szerint *egyszerre keresleti és kínálati korlát is van*: akit kiképeznek, nehezen talál munkát, és az új munkahelyeket is eredményező újítások létrehozására, valamint bevezetésére nem költenek. Sőt, 2010-11 során a GDP 3 százalékát elérő zárolások az akadémiai és az egyetemi szférát az átlagosnál három-négyszeresen nagyobb mértékben sújtották. Márpedig ahol nem kutatnak, ott utóbb már az alkalmazásra is képtelenné válnak.

Az intézményi és egyéb „puha” tényezők

a/ Ma már a legtöbb tankönyvben – a neoklasszikus szintézis nyomán – elismerik a forráselosztási rendszer önálló tényező voltát a növekedés szempontjából és az életminőség szempontjából egyaránt. Hazánkban a kétszintű bankrendszer 1987.évi kialakítása, majd a főbb pénzügyintézetek 1996-ra lezárult magánosítása, végül 1997-2002 közt a külföldi pénzügyintézetek megtelepedése és a tőkemérleg liberalizálása együttesen elvileg és formailag kedvező teret adott volna a pénzügyi közvetítés mélyülésének és a pénzügyi kultúra fejlődésének.

A valóságban e fejlődés hatásai csak korlátozottan érvényesültek. A magyar bankrendszerben továbbra is jelentős piacuralmi pozíciókkal bír az OTP/ld Várhegyi,2011/, nem utolsósorban a mindenkori kormánnyal kialakított több mint szívélyes viszonya alapján. Magasak maradtak a banki díjak és – a devizahitelesek ügyei kapcsán – ma már a napilapok témája a piaci

¹² Kézenfekvő, hogy ha e cégeket fejőstehénnek tekintik, azok a kutató részlegek leépítésével válaszolnak, miközben a betegek egyre olcsóbb, ámde egyre bizonytalanabb eredetű és mellékhatású generikumok révén gyógyulnak, ha gyógyulnak.

¹³ *Magyar Nemzet*, 2011.febr.15.

erőfölénnyel való visszaélés számos fajtája. A banki díjak és a pénzügyi jövedelmezőség egész Európában a legmagasabbak közt maradt – a banki költségek 2010. évi bevezetése után és ellenére is. A hitelből való fejlesztés költsége a legtöbb vállalkozás és háztartás számára elérhetetlenül magas maradt, a nagy cégek pedig – ha teheték – az anyavállalaton vagy a globális pénzpiacról finanszírozzák magukat.

A pénzügyi közvetítés másik ága, *a tőkepiac csökevényes maradt* - évtizedek óta- lényegében ugyanaz a négy részvény jelenti a budapesti értéktőzsdét. A csökevényesség okai közül kiemelhetjük a magánosítás kézi vezérlését az egymást követő kormányzatok részéről. Ehhez járul még a gazdaság erősödő állami irányítása is. Kimutatható volt ez a neoliberais szólamokat hangoztató szociálliberális korszakban is/Antal, 2009/ de még inkább az államvezérelte modellre nyíltan irányt vevő második Orbán kormány időszakában. Különösen az állami nagy holdingok – szinte minden területen - megfigyelhető létrehozási kísérlete tette ezt kézzel foghatóvá, a közmédiától az energetikáig terjedő teljes körben. E föltételek mellett egyszerűen nem marad/t/ tere a tőzsdéi értékesítésnek, a szabad eszközök piaci fialtatásának.

b/ *Az EU-hoz való csatlakozás* nagy reményeket keltett. A közélet egésze mintha elhitte volna saját hírverését és a bőség birodalmának bekövetkeztét várta, ahol kárpótolnak régi sérelmeinkért, viszont megóvnak a további erőfeszítésektől. Az unió valósága, már kezdettől fogva, egész más volt: ez már nem az alapító atyák szolidarisztikus és távlatokban gondolkodó közössége volt. Maga az a tény, hogy a csatlakozásra jó másfél évtizedet kellett várni egy elenyésző gazdasági súlyú országcsoporthoz, már jelezte, hogy a játékszabályok megváltoztak. 2005-től a felosztandó alapok körüli éles vita és az átutalások gyakori visszavétele jelezte, hogy más világban élünk. 2010 őszére az ország az uniós források jó négyötödét már lehívta és lekötötte. Innen tudható, hogy a felhasználásban a nem gazdasági célok a jellemzők, mint a Zeneakadémia felújítása, vagy a kulturális főváros, Pécs belterületének részleges rendezése. Jómagam ezt helyeslem, hisz az EU nem cég, ezért befektetéseinek definíciószerűen nem a megtérülést, hanem a közjót kell szolgálnia. Ugyanakkor a jobbközép kormány köreiből sokan bíztak abban, hogy e forrás révén mozdulhat meg a magyar kisvállalkozói kör - ami illúzióknak bizonyult.

c/ *A jogállamiság és a gazdasági szabadság kiterjesztése* az elmúlt évek közgazdasági elemzése szerint legalább annyira fontos tényezői a fölzárkózásnak, mint a hagyományos tényezők bármelyike. Nos, e két tényező siralmasan gyenge volt az elmúlt két évtized Magyarországon. Az átláthatóság hiánya, az adott helyzetre szabott törvénykezés, a hatalmi érdek szerint átértelmezett szabályok, az önkényes alkalmazás, valamint a túladóztatás és a jövedelem elszívargása mind az ellenkező irányba vitt.

Nos, a növekedés tényezőinek messze nem teljes körű áttekintése már egy szomorú következtetést megalapoz. *Hazánkban a növekedés tényezői közül egy sincs jó állapotban*, ekképp mozgásba hozatalukra a szándéknyilvánítás, a ráolvasás, vagy bármilyen gyors hatású megoldás reménytelennek tűnik. Mi több, jól látható, hogy maga a gazdaságpolitika – különösen a gyorsan módosítható adó- és konjunktúrapolitika- egésze csupán egyike- és *nem is leglényegesebbike- azon tényezőknek, amikből a növekedési összteljesítmény hosszabb távon összetevődik*. A gazdaságpolitika jobb esetben is csak közvetett és hosszabb távú szerepet játszik, közvetlen folyamatbefolyásoló szerepe- különösen kedvező értelemben- meglehetősen csekély. A konjunktúrapolitika eszközei – így az államháztartás egyensúlyi mutatói, vagy a költségek be- és kivezetése- az összteljesítményt középtávon is már csak kevésbé tudják alakítani.

Az örökség

A/ Már a közép- és hosszú távú növekedési tényezők fenti- vázlatos – számbavétele is arra utal, hogy téves a piaci megfigyelők körében elterjedt ama vélelem, mely szerint *Magyarországon 2008-9-ben pusztán a világgazdasági válságból fakadó konjunkturális gyengülés* esete állna fenn. Utóbbi esetben indokolt is lenne a jobbközép kormányzat első kilenc hónapjának derűlátása, mely szerint a külső sokk elmúltával, mintegy önjáró módon térhetnénk vissza a jól megszokott 4,5%-os növekedési pályára, vagy annál akár egy százalékponttal magasabbra is. Az ugyanis jól látható, hogy a 2006 őszi konvergencia programtól kezdve a költségvetés semleges hatású volt, majd a Bajnai kormányzat a GDP 5%pontjának megfelelő kiigazítást hajtott végre a fizetőképesség megőrzése érdekében. Eközben visszamenőleges jegybanki elemzések kimutatták, hogy 2005-2006-ban a költségvetés- adósságból – évi mintegy 1,5 százalékpontos keresletbővítést hajtott végre. Azaz, semleges, fenntartható politika mellett a magyar növekedés trendértéke *már 2004 óta nem haladhatná meg a 2,5 %-os értéket*. Vagyis az külön erőfeszítést- és annak részletes igazolását- igényli miképp és mitől duplázódik meg a következő években a növekedési teljesítmény, mert enélkül csak kívánhatjuk, ámde nem jelezhetjük előre. Az ugyanis elemi hiba, ha az előrejelzési technika vezeti az elemzőt, és el is hiszi, hogy a külső hatás elmúltával a valóságban is minden a régi jó kerékvágásba tér vissza.

B/ E fölismerést csak erősíti, ha az ehelyütt tételelesen nem idézett nagy számú társadalomtudományi elemzés és a napi megfigyelés alapján felidézzük azt a már-már közhelyszerű tételt, hogy *Magyarország 2004-2009 közt egy sor egymásra épülő, és egymást csak részben átfedő válság örvényébe került*/Mihályi,2008, Muraközy, 2008/. Csak jelzésszerűen: e körbe tartozik a kisvállalkozások válsága, a civilizált társadalom kötőszövetét alkotó értékek megrendülése, a bizalom szembeszökően alacsony szintje, ami a közintézmények mellett a személyes viszonyokra is kiterjed, a szabályozás hitelvesztése, a foglalkoztatás és a munkára foghatóság válsága, a jóléti rendszerek fenntarthatatlansága és céltévesztése.

E válságok kibontása és elemzése egész kötetet érdemelne. A felsorolással csak azt kívántuk szemléltetni, hogy a magyar gazdaság krízise sokkal mélyebb, és más természetű is, mint ami annak taglalásából adódna, hogy elértük-e a költségvetési hiánycélt, vagy szokás szerint elvétettük azt. A hosszabb távú kimenet szempontjából utóbbi szinte mindegy. S miközben kézenfekvő, hogy a görög, az ír, vagy épp a portugál válság éleződése idején az állam háztartásának fegyelmezett és áttekinthető vitele egyfajta minimum-föltétel, e kérdések-köztük az, hogy az IMF-fel vagy nélküle boldogulunk- elenyésző jelentőségűek az ország halmozódó *szerkezeti feszültségeihez* képest. Mert hogy ez utóbbiak bukhatnak ki a folyó pénzügyi mutatók rendszeres fenntarthatatlanná válásában.

C/ Ezzel eljutottunk egy korábban többször taglalt kérdéshez, nevezetesen *a pénzügyi egyensúlyteremtés és a működőképes szervezetek kialakítása közti kibékíthetetlen ellentét*hez. Míg a stabilizáció- főképp egy naptári éven belül- kimondottan parancsuralmi eszközökkel érhető el, működőképes szervezetet még a vasminiszter, Baross Gábor sem úgy hozott létre, hogy hivatalból elrendelte volna azt. Az újabb kori emlékezetben élénken élő Bokros csomag és a Molnár Lajos- Horváth Ágnes féle egészségügyi megszorítások jól szemléltetik ezt. Mindkét esetben a szakmai, majd társadalmi ellenállás politikaformáló erővé válva elsöpörte a reformereket, miközben az általuk jól-rosszul megoldani kívánt problémákat csak a szőnyeg alá söpörték/Biró, 2011/.

Épp ezért élénken és hangosan tiltakoznunk kell az ellen a – részben nyugati- sajtótermékek keltette *téves beállítás ellen, mely szerint a költségvetési megszorítás lenne maga a reform.* Sokat halljuk, pedig közönséges tévedés. Kézenfekvő, hogy minden változás előbb költségekkel jár- legyen szó a Manchester City elitklubba alakításáról, vagy a kórházak működőképessé tételéről. Mindeme esetekben a pénzügyi szigor eröltetése vélhetőleg eleve tévútra visz. A kijelölt hivatalnok leadja a győzelmi jelentést: csökkent a költségszint. Eközben a valódi eredményváltozó- bejutunk-e a BL-be, többen távoztak-e gyógyultan, jobbe a kezelés után az életminőségük, mint előtte volt- meg sem jelenik, ha igen, akkor romlást mutat. Márpedig az EU – főleg a német-francia páros- sokkal jobban fél az Európai Költségvetési Kiigazító Alapot kikezdő spekulációtól és túlhasználástól, mint hogy a valódi, szerkezeti reformokat és a közép- meg hosszú távon várható eredményeket mérlegelnék. Márpedig a költségvetési megkurtítások, ha még oly szükségesek is lehetnek, önmagukban nem jelenthetnek és nem is jelentenek gyógyírt a magyar gazdaság szerkezeti jellegű elnehezülésére.

A válságkezelés állandósulása ok és nem következmény!

a/ Széleskörű újabb nemzetközi szakirodalom alapján e ponton szükséges emlékeztetnünk arra, amit a gyakorlat emberei nem szívesen hallanak, pedig igaz. Nevezetesen: a tartós növekedés *soha és sehol nem jött még létre véletlenszerű agyalás, napi rögtönzés és összehangolatlan részintézkedések mintegy spontán eredőjeképp.* Az, hogy egy megoldás konvencionális, vagy nem konvencionális, önmagában semmit se mond, hisz a mérce az, hogy beválik-e hosszabb távra. A világ közgazdasági irodalmában egyetlen komoly szerző sincs, aki ne a *kiszámíthatóság, a jogkövetés, a bizalom, a szerződések tisztelete, az átláthatóság és a szabályozás stabilitása* alkotta rendszerben látná a kibontakozás útját.¹⁴ A korábbi, meglehetősen technokratikus növekedési irodalomban a válság nyomán visszatértek a korábban túl puha tényezőkként mellőzött konzervatív értékek, mint a megbízhatóság, a szavahihetőség, a szolid üzletvitel és a munkavállalók nem pusztán bérköltségkénti kezelése.

b/Mivel a hitelesség több síkon is egyre jelentősebb, kézenfekvő, hogy az olyan kis nyitott országban, ahol a kivitel és a behozatal együttesen meghaladja a nemzeti termék kétszeresét, a közös valuta jelentette stabilitás, az általa közvetített alacsony kamatszint, és az árfolyamkockázat kiiktatása az euró bevezetését *sürgető követelménnyé teszi.* Hiszen a két ciklussal későbbi időpontok hangoztatása azt a benyomást kelti: a kormány *maga sem ad hitelt saját ambiciózus kiigazítási és átalakítási terveinek,* különben az azok révén önmagától beálló teljesülést bónuszként könyvelné el és saját helyzetének erősítésére használhatná. Ha pedig valakit üzletfelei szava hihetetlennek tartanak, akkor gyakorlati szempontból már azzá is vált- ennek pusztító következményeivel együtt.

c/ Ma már senki se vitatja a *családi- és a közepes vállalkozások* gazdaságfejlesztési szerepét. Társadalmi és gazdasági szempontból pótolhatatlanok minden civilizált társadalomban. Itt születnek az innovatív ötletek és emberek, itt alakul ki az egyéni felelősségvállalás kultúrája, innen terjed a vállalkozó szellem, itt képződik ki a sikeres középvállalkozói kör, itt jön létre a produktív munkahelyek többsége, itt jön létre a demokratikus rendet magáénak tudó polgárok köre, s a magántulajdon tisztelete a gyakorlatban. *Ez nemcsak az átmenet idejére fontos, minden nyílt társadalom erre az alapra épül.* Ekképp – különösen jobbközép kormányzatoknak – szívügyük kell, hogy legyen a kisvállalkozók támogatása. Ezek

¹⁴ A Columbia Business School professzora, Frederick .Mishkin/2011/, az egyik legbefolyásosabb amerikai közgazdász ezt- néhány további ponttal kiegészítve- az iskolákon és válságokon átívelő újklasszikus közmegegyezésként tárgyalja.

Magyarországon sem pusztán a kényszervállalkozók és kvázi-munkanélküliek körét jelentik, hanem innovatív góccokat is, számos ágazatban. Ugyanakkor a mindenkitől és mindentől /piaci és egyéb/ védelmet igénylők vágyainak engedve a szabályozás kivirul, a vállalkozásoknak pedig bealkonyul, bármi is a hivatalos ideológia. Ekkor a kis cégek az informális gazdaságba szorulnak.

Ugyanakkor súlyos tévedés a nemzetközi cégeket pusztán vérszívó, élősdi egységeknek beállítani, ahogy az a közbeszédet az elmúlt években eluralta.¹⁵ A magyar növekedést megalapozó kivitel 70%-a a nemzetközi cégek teljesítménye. És igen, a társadalombiztosítási befizetésekben is hasonló az arányuk, amiből a közösségi nyugdíjakat és egészségügyet fenntartják. A fejlettebb iparágak korszerűsödése, az értékláncon való feljebb jutás, a tanuló szervezetek kialakítása, a munkakultúra terjesztése és a folytonos továbbképzés napi gyakorlat a komoly nemzetközi cégeknél. Rajtuk keresztül alakulnak ki a megfizethető árak a korábban védett területeken, így a légi közlekedésben vagy a távközlésben, és terjednek el a korábban nem ismert szolgáltatások is.

A nemzetközi cégek ekképp létfontosságúak az ország számára. Egyfelől ők alakítják a növekedés makro-keretét adó kivitel, összetétel és ütem szerint is. Másfelől a gazdaságban kialakult beszállítói kapcsolataikkal és keresletükkel élénkítik a kisebb cégek piacra jutási esélyeit is. A két szektor egyre erőteljesebben épül egymásra.

d/ Helyzetértékelésünkkel egybevév az, hogy a kormány rendületlenül szorgalmazza *egy millió új munkahely megteremtését* az évtized végére, és 300 ezret ebből a ciklus végére, 2014-re. Ez nyilvánvalóan normatív közelítés, ami abból indul ki, hogy a hozzánk hasonló lakosság számú Csehországban ennyivel többen élnek munkából jelenleg is.

E célkitűzés értékeléséhez föl kell idéznünk azt az elemi közgazdasági összefüggést- ami a bevezető tankönyvekben nem szerepel, de ettől még igaz- hogy a foglalkoztatás, vagyis a gazdasági növekedéshez fölhasznált munka *nem független változója a gazdaságpolitikának, hanem eredménye*. Vagyis a legigénytelenebb tankönyveket leszámítva- sosem kiinduló, hanem végpont, hisz a termelés tőkeigényességének a függvénye, ami viszont valóban szabadon választható. Ha a befektető nem bízik a piacban, vagy ha a munkavállalók nem együttműködőek, egyszerűbb gépet venni, amit legföljebb pihentet, mint munkatársat, akinek föl kell mondani/vagy fizetni kell utána a közterhet akkor is, ha nem hajt hasznot, vagy kellemetlen/. Az se mindegy, milyen munkatársról van szó: képzetről vagy képzetlenről, nyelvismerettel vagy számítógépes tudással bíróról, vagy épp ellenkezőleg, iskolapadból harminc évesen épp kikerültről vagy talpraesett, tette készről. És nem mindegy, hogy a felvételi és elbocsátási szabályok, a bérezési előírások és az adók, támogatások rendje milyen.

Ebből a szempontból *jó jel a szabályok egyszerűsítése, az adózás átláthatóvá és könnyebbé tétele*. Mérlegelendő ugyanakkor, hogy a bevétel mérséklődése kiadáscsökkentést követel, vagy ha az nem lehetséges- mondjuk, mert sok az eltartandó- akkor nincs tere az adóvágásnak. A köztehershint és a segélyszint egyaránt befolyásolja a bejelentett és a fekete munka egymáshoz viszonyított arányát. A képzés jellege is befolyásolja, mind a munkára foghatóság, mind a tovább képezhetőség szempontját. E tekintetben téves az a visszatérő politikai törekvés, hogy a felsőoktatással kezdjék az átszervezést, hisz *a munkapiacról nem a felsőfokú végzettségűek, hanem az alig- és alapképzettek szorulnak ki szerte a világon*. Ez pedig az alapképzés és a középiskola reformját igényli- bizonyos értelemben az elmúlt

¹⁵ A *Figyelő* című üzleti és gazdasági hetilap TOP 200 rovatában Chikán Attila 2011.júliusi vitaindítója kapcsán szerzők széles köre fejtette ki e kérdés különféle oldalait. A hozzászólások online is olvashatók.

évtizedek öncélú és intézményi autonómiát fetiszáló törekvéseivel szemben a klasszikus megoldásokhoz való visszatéréssel. A nevelés, a szocializáció, és a nyelvi képzés, valamint sok esetben a kézügyességen alapuló szakmák tiszteletének elterjesztése jelenleg teljesen hiányzik. Ez pedig a munkára foghatatlanok hadának újratermelését eredményezi.

e/Anélkül, hogy oktatásszociológiai terepre tévednénk, fontos megállapításra juthatunk. Nevezetesen: *rendkívül leegyszerűsített, életidegen föltételezésekre épül az a vélekedés, mely szerint az adócsökkentés közvetlen munkahelybővítő hatással járna!* a bírálathoz részleteiben: Erdős,2011/. Nem mindegy, kinek az adóját, mikor és milyen föltételek mellett csökkentik. Nem mindegy, kiket és mire lehet egyáltalán munkára fogni. Nem mindegy, kiegészítik-e képzési, munkapiaci intézkedések és a belső konjunktúra alakulása a közteher csökkentését. Ez a felismerés összhangban áll a nemzetközi szervezetek elemzéseivel, amelyek mind arra utalnak, hogy a főntebb sorolt tényezők, de kiemelten a képzés és a befektetések tőkeigényességével kapcsolatos vállalkozói döntés alakítja a foglalkoztatást, nem önmagában, közvetlenül és *főleg nem a rövid távon érvényes adórátá*.

Minél inkább úgy véljük, hogy a hazai munkanélküliség jelentős része strukturális, annál kevésbé gondolhatjuk, hogy pusztán adóintézkedések, netán a növekedés beindulása *önmagában* orvosolhatná e bajt. Ha az adócsökkentés nem célzott és nem befektetéshez kötött, a jövedelmet könnyű fölélni. *A munkára foghatóságot pedig, mint láttuk, meg kell alapozni*- ehhez az alapoktatás és a szakképzés, nem a felsőoktatás átalakítása sürgető. Ugyanakkor a szociális transzferek, közte a rokkantnyugdíjak és a segélyek mérséklése utóbbiak hazai vásárlóerejének ismeretében nem tűnik keresztlvíhetőnek, ráadásul a szociális hálóból kiesők vélhetőleg *inkább a bűnözés, mint a munkapiac utánpótlását* alkothatnák.

Nem konvencionális megoldások és megoldatlanságok

Az eddigiekben a növekedés hosszú távú tényezőire összpontosítottunk. Ezek bármely kormány számára *adottságnak tekinthetők*. Ezután ideje rátérnünk arra, hogy *a 2010 áprilisában létrejött kormánytöbbség miként élt a különleges fölhatalmazás adta egyszeri eséllyel*. Mennyiben vezették tetteiket a főntebb vázolt, elméletileg alapozott szempontok, s mennyiben vezették napi kényszerek, köztük az igen széttartó érdekeket és szempontokat megjelenítő, népes parlamenti frakció működtetésével kapcsolatos, tudományosnak nem tekinthető, ámde fontos gyakorlatias megfontolások.

Mivel a legtöbb újítást rendre egyéni képviselői indítványok formájában terjesztették be, nem meglepő, hogy a korábbi kormányzatok idején a kabinet szolgáltató részlegeként működő országgyűlési képviselőcsoport az új felállásban *önálló hatalmi központtá nőtte ki magát*.¹⁶ Mivel e megoldásnál eleve nem kerül sor az „időrabló” egyeztetésre a szokott módon a tárcák közt, előbb szakértői, majd államtitkári szinten, számos esetben nem pusztán az ellenzéket és az érdekképviseleteket, hanem a még kormányzati munka összehangolásával megbízott kabinet tagjait is meglepték a kezdeményezések¹⁷. A koherenciahiány korántsem csak a jogdogmatika szintjén vált jellemzővé, hanem a gyorsaságot a minőség elé helyező gazdaságpolitika egészét is áthatotta.

¹⁶ Ez az első parlamenti ciklus kivételével sosem volt így.

¹⁷ És emellett a törvénykezés belső összhangja sem volt biztosítható. Mindkettőről részletesen szolt Navracsics Tibor, volt frakcióvezető és mai kormányfő-helyettes in: *Figyelő*, 2011/8.szám.

a/Kétségtelen, hogy a második Orbán kormány öröksége legalábbis kétértelműnek volt mondható. Egyfelől az ügyvezető kormányként- de döntően szocialista támogatással felálló¹⁸- kisebbségi Bajnai kormány kétségkívül sikeresen hárította el az államcsődöt és a valuta-árfolyam összeomlását is. Kiszorította a közéletből a Gyurcsány kormány leglejáratódottabb tagjait, megindult a tényfeltárás számos gazdasági visszaélés ügyében, köztük a fővárosnál és a vagyongazdálkodónál is. A Reformszövetség egyesek által támogatott, mások által vitatott programjára hivatkozva megleptek néhány rég esedékes, de fölöttébb népszerűtlen lépést, így a nyugdíjkorhatár fokozatos emelését, a 13.havi bérek és nyugdíjak megszüntetését, a munkanélküli segély és a rokkantnyugdíjazás szigorítását. Fontos volt, hogy a 20 Mrd eurós készletlét hitel harmadát, ami a bankok Nyugat-Európában gyakorolt stabilizálását/feltőkésítését szolgálta volna, egyáltalán nem használták föl, és hogy a hitelkeret egy utolsó részletét nem hívták le, ezzel az ország iránti bizalmat megnövelték. A második Orbán kormány 2010 folyamán fegyelmezett költségvetési politikát folytatott, az IMF-fel való látványos szakítás után talán az elvárhatónál is feszezebbet. Eközben a nemzetközi pénzpiac átmenetileg megnyugodott, és így a külső finanszírozás költsége átmenetileg csökkent, a jobboldali kormány populistá fordulata elmaradt, és ezt a pénzpiacok honorálták is.

Utóbbi hatására a 2010.év végén még 81,7%-os GDP arányos külső államadósság 2011 augusztusára 76%-ra mérséklődhetett. Ugyanakkor az euróválságot és a gazdaságpolitika bizalomvesztést megjelentve az árfolyam 2011 őszén tartósan meggyengült, mintegy 15%-kal, ami fölülírta ezt az irányzatot. Ugyanakkora euró-adósság az év végére 82%-os adósságrátát jelentett forintban, ami a kizárólag rövid távú szempontok uralta, látványelemektől sem mentes üzemmenet korlátait jelenítette meg. Aligha meglepő, hogy e helyzetben elkerülhetetlenné vált az IMF-hez való visszatérés, méghozzá ekkor már a jobb helyzetű országoknak megajánlható, lazább feltételeket tartalmazó megállapodási formák helyett a hagyományos, rendszeres ellenőrzést is jelentő készletlét hitel formájában. Ezt a magunk részéről a realitásokhoz való visszatérésként értékeljük, miközben kétségtelen, hogy – különösen a kommunikáció szintjén – visszaigazolta a kormányzattal szemben leginkább kritikus elemzők – korábban túlzónak tetsző – borúlátását/Farkas, 2011,15-16.old/.

Másfelől- kisebbségi és határozott idejű, korlátozott felhatalmazású csapatként- a Bajnai kormánynak nem volt mozgástere sem nagyívű átalakítások elindítására, sem pedig az előző két Gyurcsány kormány által hátrahagyott, több esetben a bűnüldöző szervek figyelmét is fölkelte politikai-üzleti összefonódás-sor fölgöngyölítésére.¹⁹ Szinte nincs olyan jelentősebb állami fejlesztés és döntés- a légitársaságtól a metróépítésig- ahol bűnvádi eljárások ne folynának. Más esetben a jó ízlés határát biztosan átlépő, egyoldalúan hátrányos megállapodásokra derült fény. Például ha egy szoftver vásárlását 24 havi felmondási idővel lehet megszüntetni, vagy ha 5 százalék tulajdonrész fejében minden ügyben vétőjogot kap a társtulajdonos, akkor ennek nehezményezése bizonyára nem a boszorkányüldözés kategóriájába sorolható. Az állami kifizetések késleltetése nélkül nem lett volna az átadás-átvételnél tartható a hiánycél, s ma már nem kérdéses, hogy külön beavatkozás nélkül még a 3,8%-os tervcél lényegesen meghaladó 4,2%-os tényleges deficit-értéknél is jóval nagyobb

¹⁸ Az ekkor már forma szerint ellenzéki SZDSZ formálisan alá is írta a kormányprogramot, a jobboldali programmal törvényhozásba jutott MDF pedig – meglepő módon – minden intézkedést feltétel nélkül megszavazott.

¹⁹ Ettől pedig csak még kínzóbbá válik az a kérdés, hogy vajon nem járt volna-e mindenki jól, ha a 2008.márciusi népszavazást követően nyomban szakértői kormány alakul és már júniusban új felhatalmazású csapat kezdet kormányozni. Mert enélkül két esztendő ok nélkül lett elvesztegetve.

hiány alakult volna ki.²⁰ Márpedig a hiánycél túllépését az ország finanszírozását a kormányalakításkor még közvetlenül biztosító nemzetközi szervezetek kizárták.

b/Ebben a helyzetben *elkerülhetetlenné vált egy sor rövid távú, azonnali bevételt jelentő lépés*, mert a kiadások csökkentéséhez törvényeket kell módosítani, és ezek átfutási ideje hosszú. Másfelől az sem kérdéses, hogy az új kormány működését az elkerülhetetlenül *szükségesnél sokkal hosszabb ideig és nagyobb mértékben* kötötte le a kriminalisztika határát súroló- vagy azt át is lépő- ügyek fölgöngyölítése, és a távlatok kimunkálására kevés idő és energia maradt.

Mivel a választások előtti két évben- különösen azonban az országgyűlési választásokat megelőző hónapokban- érdemi szakmai műhelymunka nem folyt, ennek két következménye is adódott. Egyfelől: mivel nem volt minek kiszivárogni, az új többséget leleplezni próbáló, nem erőtlen kísérletek végül is elbuktak. Sem a felelőtlen ígéretést, sem a kegyetlen megszorítást nem lehetett az új többség számlájára írni. Másfelől viszont ekképp *a rögtönzés működési móddá vált, és korántsem csak a kommunikációban*. A művelői által „nemkonvencionális gazdaságpolitikai megoldásoknak” nevezett lépéseknek semmilyen előzménye nem volt, a következményekre vonatkozó hatástanulmányokat- szokás szerint- a mindenkori ellenzék hiányolja csupán. Mi több, a kormányzati gazdaságpolitikai filozófia *rendszerezett és egységes kifejtésére*- a fentiekben vázolt tartalommal – sem a tudományos életben, sem a kormányzati dokumentum-gyártásban a kormányzás hónapjainak múlásával *utóbb sem került sor*.²¹

Rendszerré vált az, hogy egyes vezetők egyes kérdésekről alkalmilag választott közönség-például külföldi újságírók, vagy civil érdeklődők – előtt szólnak, a mértékek tekintetében pedig elvileg egyaránt mértékadónak tekinthető személyek mást és mást nyilatkoznak. Ha ez a nemzeti konzultációk során helyénvalónak mondható, az már kérdéses, hogy egy alaptörvény-tervezetnek nem illenék-e kötnie a kormánypárti frakciókat? Az pedig nyilván súlyosbítja a helyzetet, ha e lépések – a szükségből mintegy erényt kovácsolva – utóbb elvi szintre emelkedve maguk válnak a gazdaságpolitika lényegévé. Ez bizony a „tervgazdaságnak” nevezett bürokratikus irányítás jól ismert öröksége, semmi esetre sem újítás.

c/ Az új kormányzat figyelmének középpontjában- a szabadon választható témákban bizonyosan- *az ország közjogi berendezkedésének, a fékek és ellensúlyok rendszerének alapvető átalakítása* állt. Az öröklött helyzetet az 1989.évi kerekasztal megállapodások, az ezekből kialakult alkotmány és az Alkotmánybíróság ítéletei, valamint az ezek hatására is formálódó, de saját – többnyire elfogadó- magatartásával egyfajta jogi kultúrát teremtő, egymást követő kormányzatok gyakorlata is hozzáadott.

E berendezkedéssel nem pusztán az új alaptörvény kialakításának folyamata révén kívánnak szakítani, hanem *a hatalomgyakorlás korábbi, időnként konszenzusos gyakorlatát fölváltó, egyértelműen majoritárius értelmezés*. Az egyetlen frakció jelöltjeiből kikerülő vezetők minden nemzeti intézményben és azok felügyelő bizottságában megjelentek. Az

²⁰ Sose tudjuk meg, „mi lett volna ha..” kérdésekre mi a válasz. De kétségtelen, hogy a Varga Mihály vezette tényfeltárók a GDP alig 1 százalékának megfelelő eltérést találtak, ami nem helyes, de nem is „nagyságrendi”. Másfelől az Európai Bíróság 2011 szeptemberi ítélete nyomán az sem kérdéses, hogy a pénzügyi tárca által alkalmazott egyensúly-javító intézkedések évek óta és rendszeresen az uniós joba ütköztek, már a válságadók beléptetése előtt is/a gyógyszer-adót például még a Gyurcsány kormány vezette be/.

²¹ Az 500 közszereplő jegyezte májusi programtól a Széchenyi- és Széll Kálmán terven át az őszi kiigazításig és a konvergenciaprogramokig bezárólag sem vált ismeretessé a fenti tartalmú alapvetés, ezért nem tudjuk értelmezni a „matolcsyismus bukásáról” szóló észrevételeket.

Alkotmánybíróság hatáskörét- egy kis jelentőségű, de nagy média hatású- ügy kapcsán korlátozták, a semmisségi törvénnyel felülírtak bírói ítéleteket, a különadókkal és a médiatörvénnyel pedig az európai intézmények fellépését kiváltó lépésekre került sor.

A kormányzat tevékenységét a közjogi ügyekhez képest alárendeltnek tetsző gazdasági téren sajátos *kettősség* jellemzi. Egyfelől napvilágot látnak kimondottan *vizionárius elemeket tartalmazó távlati tervezetek* - amelyek jogállása és kötőereje nem kevésbé kétséges, mint a főntebb taglalt alaptörvény-koncepcióé. Ezek közé tartozik az Új Széchenyi Terv, az egészségügyet rendbe tevő Semmelweis Terv, az oktatás egészét, az óvodától a felsőoktatásig átszabni kívánó koncepció, és a 2011. márciusában közreadott Széll Kálmán Terv. Utóbbi- az alaptörvény adósságkorlátot tartalmazó előírásával és a Költségvetési Tanács jogosítványainak erősítésével – egészében egy kimondottan szigorú, az állami költségeket és a fiskális keresleti hatást 2012 végére 2,5 százalékponttal visszametsző tervezet. Eközben sajátos ellentmondás jött létre. Egyfelől a Költségvetési Tanács többek szerint aránytalanul korlátozni képes a választott képviselők döntési jogát. Másfelől az egyéni képviselői indítványok rendszerére épülő, rögtönző kormányzás – az előzetes számítások hiánya mellett - könnyen fölpuhít mindenféle fiskális szigorú. Ha a MOL részvények vásárlására, vagy más – sok esetben a törvényhozásban nem is tárgyalt – nagyívű fejlesztési döntésekre, például atomerőmű-építésre gondolunk, a dilemma világos és bizonyára nem megoldott, eredője nem kiszámítható. A bírói és nemzetközi döntések miatt kieső bevételeket automatikusan pótolni hivatott alaptörvényi rendelkezés erre – a kiszámíthatatlanságra - nem válasz.

Ugyanakkor a megalapozását szolgáló ágazati intézkedések rendszeresen csak nagy késéssel válnak ismeretessé, tartalmuk pedig a nem javuló, sőt sokszor romló pénzügyi keretek mellett gyakorta menet közben esik át érdemi módosuláson. Más szóval tovább él az a gyakorlat, ahol a hosszabb távú elképzeléseket nem előzi meg szakmai vita, hatáselemzés, *azok számszakilag ritkán tartalmazzak az üzleti tervezésben megszokott, legalább három változatot/derülőt, átlagos és válság-változatot/*. Egy-egy terület átszabását nemigen előzi meg az erős és gyenge pontok számbavétele, az egyes módosítások költségbecslése és időigényének fölmérése, az üzleti világban megszokott SWOT analízis. E nélkül pedig valódi szakmai és társadalmi egyeztetés sem folyhat. Az életet ezért *továbbra is a napi döntések alakítják*, amelyekből vagy nem alakul ki határozott irányzat, vagy ha mégis, az nemigen van átfedésben a nagy távlatra szóló elképzelésekkel. És ez nem is meglepő a fentiek alapján.

A kormányzás minőségéről

Az újabb nemzetközi közgazdasági irodalomban teljesen bevett dologgá vált az a fölismerés, mely szerint egy kormányzat teljesítményét nem érdemes pusztán számszerű mutatók, esetleg saját tervezeteinek bevalási aránya alapján értékelni. Annál népszerűbbé vált a tudományt a számszerűsítéssel összetévesztők számára meglepő körökben és fórumokon is a jó kormányzás/ *good governance*, a szolid üzletvitel, a kiszámítható és ekképp közbizalmat élvező/*trusted* kormányzat követelése. És ez a növekedéseméleti cikkektől a Világgazdasági Fórum és az IMD versenyképességi vizsgálataiiig, sőt a bankrendszer jövőjét megalapozó tervezetek köréig!

Nem kalandozunk el tehát a közgazdasági elemzés területéről akkor, ha föltesszük ama kérdés: a kétharmados fölhatalmazás birtokában a második Orbán kormány milyen kormányzati minőséget alakított ki? Lezáratlan folyamatban természetesen nem lehet megcáfolhatatlan, végleges ítéleteket hozni. Célunk nem is az ítékezés, hanem a minőséget

meghatározó néhány, mindenki számára belátható tényező bemutatása, amitől a gazdasági teljesítmény alakulása bizonyára nem független.

a/ Az első vizsgálendő kérdés *új kormányzati fölállás*, a szupertárcák rendszere. Ez utóbbi – a 60-as évek amerikai cégeit idézően- a nagy divíziók szervezeti párhuzamára épül, ahol viszonylag kevés kérdés eldöntése tevődik a legfelső szintre/a személyi ügyeken és a kommunikáción kívül/. E szupertárcákat azonban a kormányfőn kívül senki nem látja át, és munkájukat sem hangolja össze senki. Párhuzamos döntési hatáskörök – legalább területenként kettő – létezik, s ezen túlnyúlóan a kormányfő egyedi döntéseket is hoz, az Operaház igazgatói tisztjének betöltéséig terjedő részletekig bezárólag.

Mindezek hatására- és a nyugati példából már ismert módon- *a hagyományos kormányzati egybehangolás folyamata meggyengült*. Az összkormányzati munka minősége már a baloldali kabinetek alatt jelentősen leromlott, mert folytonossá vált a jó erők magánszektorba és külföldre áramlása, valamint a távlatok nélküli rögtönzés demoralizáló hatása. Ez a kormányváltást követő- átlagot is meghaladó- kádermozgás révén kimondottan felgyorsult, az első év számos bakija nyilván a betanulatlanúság és az egybehangolatlanúság együttesét mutatta. Nem sikerült érvényesíteni azt a régi fölismerést, hogy a közigazgatási tapasztalat az egyik legnagyobb hiánycikk, és nem került sor a közigazgatás politikai szinttől való elszigetelésére, mint ahogy az mondjuk Japánban, Franciaországban vagy Németországban szokás. A közigazgatási pozíciók versenyvizsgák révén való betöltése, a szakmai követelmények erősítése pedig mindeme országokban javították a kormányzás minőségét. Ekképp az erős állam eszméje, sokak szerint Kínát idéző modell-kísérlete – Voszka Éva/2011/ kritikai elemzésével szemben – inkább a felszín, mint valóságformáló tényező, folyamatalakító erő a 2010 utáni időszakban.²²

b/ A kormányzás egészét és így a gazdaságirányítást is *az állami beavatkozások szaporodása* jellemezte. Elgondolkodhatunk azon, hogy ez a hosszúra nyúlt átállás- a nyolcévi ellenzéki szerep után a kormányzás föladataival való szembesülés- oka-e. Vagy esetleg a valóban megoldandó válsághelyzetek - mint a vörösiszap-katasztrófa- váltották-e ki, vagy a gazdaságfilozófia megváltozásának következményeként tekinthető-e. A kormány némely tagja – így Fellegi Tamás fejlesztési miniszter- többször is szót ejtett az államvezérelte modell előnyeiről, és a kormányfő is többször - Nicolas Sarkozy francia elnököt idézve- óvott a finánckapitalizmus veszélyeitől. Ugyanakkor mérvadó dokumentumok hiányában e megnyilatkozások legfőljebb esetieknek tekinthetők, amelyeket- más közönség előtt – esetleg más tartalmúak is fölválthatnak. Vagyis még az elemzők számára is *csak utólag válnak eldönthetővé a felsorolt kérdések*.

Az azonban ténykérdés, hogy az adózástól a nagyberuházások támogatásáig *az egyedi megoldások száma nőtt és bevezetésüket nem követte a korábban ilyenkor szokásos mentegetőzés*, a visszavonás ígérete, vagy a normativitás visszafogásából adódó következmények előzetes mérlegelése. A nyugdíjpénztári rendszer átszabásakor sokmillió ember hosszú távú szerződéseit írták át. Hasonlóképp a közalkalmazottak bérezésének és elbocsátásának újraszabályozása is hosszú távú szerződéseket módosított. A felsorolt és más példák esetében a kormánypárti választók egy részének, vagy épp a tényfeltáró újságíróknak bizonyára kedvében járó és népszerű lépésekről volt szó. Ugyanakkor régi tapasztalat, hogy a beavatkozás rendre újabb beavatkozásokat szül, s ekképp *a szabályozási környezet kiszámíthatósága bizonyára csökken*. Ez a nagy- és kisbefektetőkre, háztartásokra és bankokra

²² Abban persze igaza van az idézett szerzőnek, hogy az általa kiemelt jelentőségűnek tekintett verseny szempontjai e döntések során erőteljesen leértékelődtek, az átláthatósághoz és a kiszámíthatósághoz hasonlóan.

egyképp áll. És nem lehetünk meglepve, hogy a beruházások várva-várt megélénkülésére továbbra is várunk kell.

c/ A gazdasági növekedés visszatérő korlátja évtizedes szinten is a *magyar gazdaság gyenge innovációs képessége*. A K+F kiadások alacsony szintje, különösen az üzleti szféra visszafogottsága intő jel. A korszerű munkaszervezetek, a nem technológiai újítások gyengesége ezt a helyzetet tetézi /Makó és tsai,2009/. A gyógyszerkassza megkurtítása, vagy az egyetemi és kutatási pénzek zárolása a pénzügyi visszafogás közismert, fűnyírólvet követő megoldása, kedvezőtlen hatása azonban már rövid távon is jelentkezik. Mégpedig a kutató részlegek leépítésében és a kutatói állomány külföldre vándorlásának felgyorsulásában/amit egyébként a szakképzettek viszonylag széles körében is meg lehet figyelni/.

E gyengeségeket a nagybefektetőknek nyújtott *egyedi kedvezmények csak részlegesen és átmenetileg tudják ellentételezni*, hisz az innovációs potenciál a társadalom egészét jellemzi vagy nem jellemzi. Az új fejlesztések elhalasztása és/vagy szomszédos országokba való áttelepítése ma már korántsem pusztán városi szóbeszéd. Ennek tartóssága az ország mint beruházási vonzópont leértékelődéséhez, utóbb *a versenyképesség tartós gyengüléséhez vezet*. Ezt pedig a valutaárfolyam gyengülése átmenetileg sem képes ellentételezni, különösen ha az kormányzati lépések – konkrétan a végtörlesztés- szándékolatlan mellékhatása²³, ráadásul a világ pénzpiacainak megrendülésével egyidejűleg időzítve történik. Az „öntörvényeit követő” vonalvezetés kis nyitott gazdaságban már rövid távon sem tartható fenn.

Mivel az oktatási kínálat a munkapiaci kereslethez nem alkalmazkodik- az óvodától a doktorképzésig terjedő körben- ez a veszély ma már sajnos súlyos és azonnali. E tekintetben külön gond az, hogy a 2008.évi szociális népszavazást követően *egyetlen szereplő sem hajlandó jelentős tőkét áldozni a jó minőségű oktatásra és nevelésre*: se a költségvetési egyensúly kihívásával küzdő kormány, se az üzleti körök, se az önkormányzatok, se az állampolgárok. Ekkor pedig nemcsak a fizikai, hanem a humán infrastruktúra tartós leromlásával is kell számolnunk/Kádár, 2008/, nem utolsó sorban a versenyképességi, növekedési tényezők valós és józan számbavétele során.

Kilátások

Ebben az írásban a magyar gazdasági növekedés főbb összetevőinek áttekintését kíséreltük meg, a teljesség igénye nélkül. Ennek időszerűségét az adja, hogy az elmúlt években – már a nemzetközi pénzügyi válságot megelőzően, de az által súlyosbítva – a termelés és a foglalkoztatás szintje rendre elmaradt a potenciális szinttől. Ez pedig a növekedési képességek tartós erózióját valós veszéllyé teszi /Muraközy, 2008/, hiszen mint láttuk, a dekonjunktúra elmúltával *nem várható az 1996-ot követő évtizedre jellemző 4-4,5%-os növekedési pályára való automatikus visszaállás*. Utóbbi csak a neoklasszikus és az integrációs elméletek elvont, sok – nálunk túlnyomórészt nem érvényes- megszorítása mellett lenne vélelmezhető.

A 2010-ben kormányra került új többség hatásosan bírálta a baloldal pénzügyi megszorításokban kimerülő gyakorlatát, s helyette növekedéspárti megközelítést szorgalmazott. E tanulmányban épp ezen az alapon állva *egybevetettük az elmélet követelményeit az új kormányzati gyakorlattal*. Utóbbit már csak rövid időszaka miatt sem

²³ Bővebben ld Várhegyi Éva/2011b/ elemzését.

tekinthetjük és nem is tekintjük kiforrottnak vagy épp változtathatlannak, a javítások esélye és kényszere nyilván adva van.

A kormányzat első időszakában a nem gazdasági- hanem inkább a közjogi, bűnügyi, nemzetpolitikai, személyzeti- ügyek voltak előtérben. *A gazdaság többnyire csak a külvilág kedvezőtlen jelzései alapján, kényszerű módon került a napirendre*, akkor pedig a rövid távú és „nemkonvencionális” megoldások uralták. Középtávú tervek kialakítására csak fokozatosan és részlegesen kerül/t/ sor, és maga a tervezés folyamata sem mondható lezártnak. Mindez azt is jelenti, hogy a társadalmi várakozások és a támogató közhangulat ellenére a külföld és a vállalkozók, háztartások sokmillió köré továbbra is várakozik az új stratégiára, a várakozásait egybehangolni és terelni képes iránymutatásra. Ha ezt nem sikerül belátható időn belül, az üzleti terv főntebb kibontott tartalmával megalkotni, akkor a jelenleg 1,5 százalékos körüli hosszú távú növekedési trendértéket meghaladni kívánó még oly szerény elképzelések is tartalmilag megalapozatlanok maradnak.

Az ugyanis igazolva van /Erdős,2006/, hogy *a növekedés hosszú távú trendértékéről fölöttébb nehéz elrugaszkodni*. Utóbbi nem is egyszerűen gazdaságpolitikai döntés és finomhangolás kérdése, mint ahogy a tényezők számbavételénél láttuk. Ha egyáltalán lehetséges, ehhez több év egybehangolt és célirányos erőfeszítése, tanulása, kísérletezése és tévedései is szükségeltetnek. A növekedési források mozgósításához a válságba jutott válságkezeléssel föl kell hagyni. A gazdaságpolitika nem merülhet ki a pénzügyi befektetők rövid távú céljait visszaigazoló makrodöntésekben, hanem *a hosszú távon ható – reál és intézményi, kemény és puha – tényezők fölépítésébe és megerősítésébe kell fektetni*, pénzt, energiát és emberi erőforrást egyaránt.

Épp az elmondottak alapján egyáltalán nem sugalljuk azt, *hogy a kormányzás minősége, a szabályozás és a döntések szakszerűsége közömbös, a növekedési ütem pedig kívülről adott, technikailag és történetileg meghatározott lenne*. Ellenkezőleg, számos területet soroltunk föl, ahol a kormányzati szerepvállalás és irányítás gyengesége már az elmúlt években is kedvezőtlenül befolyásolta a növekedés társadalmi és gazdasági összetevőit. A szakszerű gazdaságpolitika nem szorítkozhat válságkezelésre. Voltaképpen a hosszú távú, és ma jórészt rejtett fejlődési tartalékok mozgásba hozatala lenne a stratégiai feladat. Ilyen – továbbra is, sőt erősödően - a közbizalom sokszor megígért, de meg nem valósult helyreállítása,²⁴ az átláthatóság és a kiszámíthatóság megerősítése, a jogkövető magatartás elterjedése, az innováció anyagi és humán föltételeinek létrehozása /vö Hauner-Kobe,2010 is/.

A közpolitikában a többségi elv kemény érvényesítése vélhetőleg inkább izlésbeli, semmint a demokrácia minőségét érintő mozzanat/bár utóbbi szempontjából aligha közömbös/. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy az elmúlt negyedszázadban egyetlen példát sem tudunk arra, hogy egy ország *széles körű szakmai és társadalmi közmegegyezés híján javíthatta volna versenyképességét és tartós növekedési teljesítményét*/Csaba,2009/. Minél inkább szükséges előfeltétele e javulásnak egy sor nagyszabású, sokak életét érintő átalakítás, annál inkább így van ez. A skandináv államoktól Dél-Koreáig és Brazíliáig terjed azon- demokratikus- államok köre, ahol a fenti módon haladtak meg egy –egy időszakban már kifutott társadalmi és gazdasági modellt. És nem látunk példát arra, hogy efféle átrendezéseket a magyar nyelvben különösen rossz ízűvé vált „reformdiktatúra” révén vihettek volna végbe. A 2006 utáni

²⁴ A 2011 február végén Budapesten/is, az EU képviselőtén bemutatott- és honlapján elérhető- *Eurobarométer 2010* egész Európában a legalacsonyabb bizalmi mutatók egyikét hozta ki Magyarországra.Ez megerősíti a TÁRKI hasonló elemzéseinek eredményét. Az adatfelvétel 2010 őszén, készült, amikor hazánkban a pozitív várakozások talán a legerőteljesebbek voltak.

időszak nagy bukása épp ezt igazolta. Hasonlóképp kitűnt, hogy az „elpolitizált gazdaság” /Bod, 2011/ rossz hagyománya más szereplőkkel, más ízlésvilággal, más nyertesekkel és ideológiával sem lehetett és ezért nem is lett eredményesebb, mint az új évezred első évtizedében volt. Tanulni pedig akkor se szégyen, ha e folyamat kézenfekvően korlátozza a közélet szereplőinek gondolkodását, képzeletük szabad szárnyalását, és megoldásaik újító kedvét is. *Az európai élmezőnyhöz való felzárkózás ezért nem egy és nem is két kormányzati ciklus alatt valósulhat meg*, bár bekövetkezése sem szükségszerűnek, sem könnyűnek nem mondható.

H I V A T K O Z Á S O K

1/ANTAL László/2009/: A hosszú menetelés. Megjelent: MURAKÖZY László, szerk: *A jelen a jövő múltja*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 69 – 98.old.

2/BÍRÓ Klára/2011/: 'A magyar egészségügyi rendszer működtetésének kihívásai' – a DE Közgazdaságtudományi Doktori Iskolájában megvédett Ph.D értekezés, Debrecen, szeptember, 232 old

3/ BOD Péter Ákos/2011/: *Elpolitizált gazdaság. Magyarország 2002-2010 között*. Budapest: Magyar Szemle könyvek.

4/ CSABA László/2009/: Economic conditions of shared growth. Megjelent uő: *Crisis in Economics?* Budapest: Akadémiai Kiadó, 199 – 222.old.

5/ERDŐS Tibor/2006/: *Növekedési ütem és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

6/ERDŐS Tibor/2011/: Adóztatás és gazdasági növekedés. *Közgazdasági Szemle*, 58.évf.12.sz./megj.alatt/.

7/FARKAS Zoltán/2011/: Önkénygazdaságtan. *Mozgó Világ*, 30.évf.6.szám, 3-16.old.

8/ HAUNER,D.- KOBE,A./2010/: Determinants of government efficiency.*World Economy*, 38.évf.11.sz, 1527-1541.o.

9/ KÁDÁR Béla/2008/: Deficitjeink. *Pénzügyi Szemle*,53.évf.2.sz.173-185.o.

10/MAKÓ Csaba és szerzőtársai/2009/: Munkaszervezeti modellek Európában, I-II.rész. *Vezetéstudomány*,40.évf.10.sz 2-15.o és II.szám, 37-51.o.

11/ MIHÁLYI Péter/2008/: *Miért beteg a magyar gazdaság?* Budapest : HVG Kiadói Rt.

12/MISHKIN,F./2011/: 'Monetary policy: lessons from the crisis'- előadás az Európai Központi Bank konferenciáján, Frankfurt/M., 2010.nov19-20- letölthető a szerző honlapjáról.

13/ MURAKÖZY László/2008/: Magyarország fölemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle*, 55.évf.2.sz. 149168.old.

14/ NORTH,D./2005/: *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton,N.J.: Princeton University Press.

15/VÁRHEGYI Éva/2011/: Az OTP mint nemzeti bajnok. *Külgazdaság*, 55.évf./7-8/.szám,56-78.old.

16/ VÁRHEGYI Éva/2011b/: Frankhitelek csapdájában. *Mozgó Világ*, 30.évf.11.szám

17/VOSZKA Éva/2011/: Erős állam – a verseny feltétele vagy torzítója? *Külgazdaság*, 55.évf/5-6.szám,3-30.old.